УДК 821.512.145

Л.Р. Надыршина

ӘХСӘН БАЯНОВ ШИГЪРИЯТЕНДӘ ТӨП ТЕМАЛАР ҺӘМ МОТИВЛАР

В статье рассматриваются ключевые темы и мотивы в лирике Ахсана Баянова. В ходе анализа выявляются основные тенденции развития творчества поэта. В начале творческой деятельности в лирике Ахсана Баянова преобладают темы любви, родины, семьи и др., характерные для интимной лирики, и мотивы, традиционные для татарской литературы. Со второй половины 1960-х годов в стихах автора углубляется философское начало, усиливается их метафорический, ассоциативный характер. В середине 1980-х годов автор все больше обращается к социально-политическим мотивам, основными темами в произведениях этого периода становятся темы национальной истории, государственности и др.

Ключевые слова: Ахсан Баянов, татарская поэзия, тема, мотив, образы, литература.

Әхсән Баянов әдәбиятка җәмгыятьтә яңарышка омтылыш көчәйгән вакытта килә. Аның иҗаты эчтәлек һәм форма өлкәсендәге эзләнүләре, әсәрләренең лирик-фәлсәфи тирәнлеге, сурәтләү алымнарының төрлелеге, шартлы-символик образларга еш мөрәҗәгать итүе белән аерылып тора. «Әхсән Баянга туктаусыз эзләнү хас», дип билгели С. Хәким [Хәким, б. 10]. Дөрестән дә, әдип каләмен әдәбиятның төрле жанрларында сынап карый, лирика, проза һәм драматургиядә үзенә генә хас иҗат стиле тоемланган үрнәкләр тудыра.

Ә. Баянов иҗаты лирик геройның мәхәббәт, дуслык, табигатьне зурлау, аңа соклану, туган якны сагыну хисенә бәйле шәхси кичерешләр дөньясын чагылдырган күңел лирикасына бай. Әсәрләрендә милли шигъриятта традицион булган Идел, ай, көймә, сандугач, ак каен, җил, җыр, биек һәм горур тау, икмәк һ.б. образлар киң кулланыла, табигый гүзәллек, лирик кичерешләр, хисләр сафлыгы тасвирлана. Әйтик, романтик рух белән сугарылган интим лирика үрнәкләрендә герой күңел серләрен Иделгә сөйли («Ул тыңлар», 1954), сөйгән ярын иркә күгәрчен белән чагыштыра («Яшермә син, иркәм, серләреңне...», 1954), аңа булган мәхәббәтен туган якны яратудан да өстенрәк куя («Ник ашкынып китәм туган җирдән?», 1954), сөюен бар дөньяга хәбәр итәргә тели («Бер генә сүз белә минем йөрәк...», 1951). Гомумән, шагыйрьнең башлангыч чор иҗатында романтик рух өстенлек ала, аның лирик герое кайнар хисләр белән яна, мәхәббәт кешене яшәтә, рухын үстерә торган бер көч дип саный («Шаулаcа кичен агачлар...», 1951–1973; «Чиксез иде сиңа әйтер сүзем», 1951; «Ишетелсә кичен синең...», 1951 һ.б.). Яшьлек ашкынуы ачык тоемланган романтик аһәңнәр,

соңрак, психологик кичерешләр лирик геройның катлаулы күңел дөньясын, хисләрнең иң нечкә төсмерләрен ачып бирү омтылышы белән алышына. «Мин кич белән килдем сиңа...» (1964), «Күк самолет алып китте сине...» (1965), «Горурлыгым, ирлегемне онытып...» (1971), «Тәрәзәң ачыла үткәнгә, бүгенгә...» (1971), «Кичер» (1974), «Аерылышу» (1976) кебек шигырьләрендә шагыйрьнең лирик герое мәхәббәтнең катлаулы табигатен фәлсәфи уйланулар яссылыгында ача.

Ә. Баяновның күңел лирикасында зур урын алып торган һәм иҗатын иңләп узган тагын бер тема – ул туган як темасы. Д.Ф. Заһидуллина билгеләвенчә, «туган җиргә җылы һәм ихлас мөнәсәбәт һәр шагыйрьнең иҗатында күзәтелеп, туган як темасы 1960–1980 еллар татар поэзиясенең әйдәп баручы темаларына әверелә» [Заһидуллина, б. 12]. Ә. Баянов шигъриятендә әлеге тема эчендә туган авыл, әни, нигез, Идел һ.б. образлар идеаллаштырыла, туган якның матурлыгын раслау, күңелгә якынлыгын аңлау, аны сагыну шагыйрьнең үзе кебек кабул ителгән лирик геройның үкенүле уйлары аша сурәтләнә. Шигырьләрендә барлык уйларның, юлларның туган якка юнәлгәнлеге белән бәйле мәңгелеккә кайту мотивы, туган җирне яратуның кеше күңелен җылытуы кебек хисси фикерләр күтәрелә («Туган җирләр ерак миннән...», 1960; «Уйладым да кабат кайтасымны...», 1967), туган авыл образы лирик геройның иң якты, иң ихлас балачак хатирәләре белән бәйләп сурәтләнә, сагышлы сагыну хисе белән өртелә («Бу җирләрдә минем исем белән...», 1974), кайбер әсәрләрендә туган җир лирик герой белән әңгәмә кора һәм балаларын һәрвакыт кичергән, аларның кайтуын сорап ялварган ана образы белән тәңгәлләшә («Туган җирем, без икәү бит...», 1967; «Инде бер дә китмә», 1976). Әдип иҗатында туган җир образы, нигездә, хәтер мотивы аша үткәннәрне тергезә, лирик герой күңелен фәлсәфи уйланулар били, туган як – Җир янәшәлеге әдип әсәрләренең гомумиләштерү көчен арттыра, яшәеш, укучыны заман турындагы уйлануларга этәрә. Мәсәлән, «Чаң» (1965) шигырендә күпме еллар лирик геройга тынгы бирмәгән чаң тавышы – имәнгә эленгән сабан калагы – Җир авазына тәңгәлләшә. Беренче карашка туган җир темасына кагылышлы хатирәләр рәвешендә иҗат ителгән шигырьдә чорга хас иҗтимагый-сәяси вазгыятькә, заманга, халык яшәешенә ишарә иткән бердәмлек, көрәшкә чыгу турындагы фәлсәфи фикер тоемлана.

Гомумән, 1960 елларның икенче яртысыннан башлап, Ә. Баянов шигърияте сыйфат үзгәреше кичерә, бу, иң беренче чиратта, аның әсәрләрендә фәлсәфи фикер көчәю белән билгеләнә. Аларда кеше һәм галәм, шәхеснең үз-үзен һәм яшәешне танып белү омтылышы алга чыга. Аның лирик герое уйлаучан, яшәештәге күренешләрнең асылын аңларга омтылучы, көтелмәгән янәшәлекләр табарга сәләтле, тирән гамьле шәхес буларак күзаллана. Бер төркем

шигырьләрендә фәлсәфилек аерым детальләрдә табыла. Әйтик, «Көзнең тын сурәте» (1966) дип исемләнгән шигырьдә кыр казларының чит илләргә юл алуына бәйле уйланулар гомернең тиз узып китүе хакында искәртә, «Күкләр нигә зәңгәр» (1969) шигырендә хәзерге буынның якты гүзәл яшәеше хакына ата-бабаларның фидакарь хезмәте, каһарманлыгы, гомерләрен корбан итүләре сәнгати формага төреп аңлатыла. «Балачак җәе» (1985), «Әни сагышы» (1985), «Әни төсе» (1985), «Йокысыз төндә» (1985) кебек шигырьләрдә лирик геройның хис-кичерешләре әниле балачакның иң бәхетле чор булуын уйлап юксынуга, вакытның котылгысыз агышында әниләрнең мәңгелеккә китеп баруларын аңлаудан туган үкенүле сагышка, авыр чакларда, әниләрне төштә булса да күреп, җан сызлавының рәхәт җылылык белән алмашынуына әверелә, экзистенциаль укылыш алгы планга чыга.

Ә. Баянов иҗатында кеше фәлсәфәсен, шәхеснең яшәеш белән катлаулы, каршылыклы мөнәсәбәтләрен ачыклаган шигырьләр бер бәйләм хасил итә. Аларда лирик геройның үз язмышы хакындагы уйланулары, кешенең үз асылын, тамырларын, яшәү мәгънәсен табуга омтылышы чагыла. Мәсәлән, «Абынуым – гадәт бала чактан...» (1967) шигырендә кешене хыял яшәтүе, алга барырга көч бирүе турындагы уйланулар, адәм баласының үзе теләп алдануы, хыял дөньясында күңеленә юаныч табарга омтылуы хакындагы фикер укыла. «Җирдә Прометей бар» (1977) шигырендә исә Гермес һәм Прометей каршылыгы дөньяга, яшәешкә капма-каршы карашларны гәүдәләндерә, бу ике образ ярдәмендә ялчылыкта узган шат гомердән җирдәге яктылык, матурлык хакына яшәлгән бер көннең артыграк булуын раслаган югары рухтагы идея үткәрелә. «Демон» (1979) шигырендә, кеше күңелендә барган мәңгелек көрәш турындагы фикерләү кысаларында, лирик геройны көне-төне саклап торган күләгә архетибы – икенче «мин» аның хисләрен тезгенләп торучы образ буларак сурәтләнә, һәм кеше күңелендәге бу бәхәс-көрәш мәңгелек, котылгысыз, димәк, адәм баласы яшәеш кануннарын үзгәртергә сәләтсез, дигән фикер яңгырый. «Җирдә яшәү мөмкин төрлечә...» (1988) әсәрендә кеше фәлсәфәсе Алла һәм Иблис төшенчәләре белән уйнау нәтиҗәсендә ачыла. Бу яшәештә Аллага да, Иблискә дә түгел, кешегә генә ышануын белдергән лирик герой, бер яктан, шәхеснең бөеклеген раслый, кеше фәлсәфәсен көчле шәхес концепциясе кысаларында кабул итә кебек тоела. Әмма шигырьнең соңгы юллары башка эчтәлектәге укылышка юл ача: биредә Алла / Иблис дуалистик каршылыгы кешенең эчке асыл йөзен ачып бирә. Кеше үзе – Алла, үзе – Иблис дигән идея ассызыклана.

Ә. Баянов шигъриятендә һәрвакытта да каршылыкларны, авырлыкларны җиңәргә үзендә көч тапкан образлар зурлана, лирик герой башкаларны да шундый булырга өнди. Әлеге фикер

кульминациясе рәвешендә иҗат ителгән «Җиңәргә тиеш» (1968) шигырендә рәнҗетү, кыерсытуларга каршы сүз әйтә алган, гаделлекне киләсе буыннарга җиткергән шәхес зурлана. Гамәле белән көчле шәхесләр генә тарихта якты эз калдыруы хакындагы фикер, милли эчтәлек алып, шагыйрьнең үз халкына мөрәҗәгате дә булып аңлашыла.

Лирик геройның күңел газапларын тергезгән бер бәйләм шигырьләрдә кеше гомеренең тиз үтүчәнлеге, аның чынга ашмаган хыяллар, буш өметләр, алданулар белән тулы булуы хакындагы экзистенциаль мотивлар сәнгатьчә гәүдәләнеш ала («Яшь көннәр узган, чыр-чулар тынган...», 1979; «Җил сурәте», 1983; «Сәмруг кош», 1997; «Мин – җил түгел», 1998 һ.б.). Мисал өчен, «Яшь көннәр узган, чыр-чулар тынган...» (1979) шигыренең беренче юлында ук яшьлеге узганлыгын аңлаудан сызланулы уйларга бирелгән лирик герой образы тудырыла. Ухылдаган елга, шыңшып яткан көз, буш кабырчыкларның тавышсыз сагыш белән ассоциацияләшүе, тавышлы сагыш булып ишетелгән дәвер белән хушлашу кайтавазы, импрессионистик рухтагы образлар ярдәмендә, экзистенциаль аһәң тудыра һәм ул, көчәйтелеп, лирик герой үз тормышының тарихтан төшеп калуын аңлаган халәттә кала. Күңел халәтен бүлеп килеп кергән төш мотивы (елганың еракта калган «чайкалган чая, уйсыз көннәре» турындагы төше) яшьлекнең күз ачып йомганчы шаулап үтеп китүенә ишарә итә. Сызлану фәлсәфәсенә хас төшенкелек, гомернең чикләнгәнлеге, вакыт агышының котылгысызлыгын аңлау «Җил сурәте» (1983) шигырендә дә, төп лейтмотив булып, һәр строфаны кисеп уза. Әсәрнең исеменә чыгарылган җил образы үзе үк һәр нәрсәнең вакытлы булуына ишарә итә, соңгы строфада җил һәм моң янәшәлеге үткәрелү экзистенциаль сызлануны көчәйтә, гомернең үтүен, бер нәрсәнең дә мәңгелек булмавын, яшьлек ашкынуталпынышларының кайчан да булса бер сүнүен шәрехли:

Гомер буе ясаганбыз ләкин
Тик бер генә сурәт – җил сурәте.
Яфрак, агач, учакларны җыйнап,
Калды моң сурәте –
Җил сурәте... [Баянов, б. 224].

Ә. Баянов иҗаты, фәлсәфи яктан тирәнәя барып, гомумиләшеп, яшәеш, кешелек турындагы уйлануларга күтәрелә. Лирик герой инде үзен бөтен Җир каршында җаваплы тоя, гасырлардан гасырларга, киләчәк буыннарга калачак мирас турында уйлана, шигырьләрдә кеше һәм галәм фәлсәфәсе сәнгати үстерелә. «Җиргә карап торам» (1964), «Безнең күгебез» (1965), «Гомер – биек тау бугай ул...» (1968), «Рәнҗемә, Ай» (1974), «Ялангач ай» (1979), «Җир – җиһанда берәү генә...» (1982) кебек шигырьләрдә бөтен Галәм, Җир яшәеше өчен үзен җаваплы тойган лирик геройның гаме җирдәге караңгылык, ямьсезлек, гаделсезлекнең сәбәбен эзләүгә юнәлә. Мәсәлән, «Җиргә карап торам» (1964) шигырендә төп композицион алым буларак кулланылган антитеза лирик герой

хозурына җиһанның дуалистик картинасын ача: җирдә яхшылык һәм явызлык, матурлык һәм ямьсезлекнең мәңге янәшә яшәве сәнгати образлар белән үтемле итеп җиткерелә. Сибелгән чәчәк һәм буран, вулкан һәм салкын чишмә, котырган океан һәм тын кыр һ.б. кебек табигый каршылыклар санап кителгәннән соң, көтелмәгән янәшәлекләр сискәндереп җибәрә: иген чәчкән трактор һәм сигнал күтәп торган ракеталар, бомба сузган һәм кызга сирень биргән куллар җирдәге яшәеш турында уйландыра. Шигырьнең соңгы юллары фәлсәфи нәтиҗә, гомумиләштерү буларак укыла:

Сак бул, әнкәм-җирем!
Синдә бер үк өйдә
Мәхәббәт һәм үлем [Баянов, б. 55].

Ә. Баяновның лирик герое, еш кына, яшәеш белән дисгармония халәтендә гомер кичерә. Бу – әдип иҗатында үткәннәрне идеаллаштыру тенденциясенең төп сәнгати принципларның берсе булуына китерә. Лирик герой һәрвакытта да хәзерге яшәешкә ят табигыйлекне, әхлак кануннарын, кешелеклелекне әүвәлге дәверләрдән эзли, бу исә, үз чиратында, шигырьләрдә цивилизация һәм табигать, үткән һәм бүгенге каршылыкларга нигезләнгән дөнья сурәте тудыра. Әлеге каршылык хәзерге яшәешкә тәнкыйди бәя булып яңгырый. «Таш легенда» (1975), «Көзге кыйпылчыгы» (1975), «Атлар карап кала» (1975), «Юлчы ишетмәде» (1975), «Көч билгесе» (1975), «Их, син, дөнья, гөнаһлы дөнья...» (1994) кебек шигырьләрдә, мәсәлән, заманга хас глобальләштерү, шәһәрләштерү күренеше сагышлы моңсу хис белән өртелеп сурәтләнә. XX йөз ахырына таба татар әдәбиятында активлашкан «дөнья – базар» метафорик янәшәлеге «Кызлар чәче» (1971–1973) шигырендә төп сәнгати принцип буларак урын ала һәм әсәрнең идеясен билгеләүдә ачкыч ролен үти. Матурлык, сафлык, әхлаклылык символы булган чәч толымы образы ярдәмендә заманның файда, табыш алуга гына нигезләнгән җәмгыять тудыруы аңлатыла. «Кызыл ут» (1988) әсәрендә исә яңа заманның аерылгысыз атрибутларын – «машиналарга утырып чабучы Вакыт», «чырай сытып караучы тәрәзәләр», «биткә төтен һәм газ төкерүче машиналар»ны күрәбез. Шигырьдә Казан образы фәлсәфи эчтәлекле символ буларак сурәтләнә, җәмгыять, яшәеш моделе буларак тәкъдим ителә. Кызыл ут метафорасы, кабатланып, Казанның, димәк, кешелекнең, цивилизациянең юкка чыга баруына ишарә итә.

Әдип иҗатында гражданлык позициясен чагылдырган, иҗтимагый һәм сәяси мотивлар киң урын алган лирик әсәрләр бәйләме дә бар. Әсәрләрдәге иҗтимагый-сәяси мотивлар арасында татар әдәбиятында киң яктыртылган шагыйрь һәм шигърият темасы да бар. Аның «Була сүзләр» (1968), «Канатлы ат» (1979), «Үссен игеннәр» (1974–1975), «Муса Җәлилгә» (1983) кебек шигырьләрендә шагыйрь яшәешенең төп максаты халыкка хезмәт итүдә, җиргә матурлык орлыклары чәчүдә дип

билгеләнә, иҗат кешеләренең рухланып эшләргә, үз идеалларына ахырынача тугры калырга тиешлегенә басым ясала.

Әдипнең гражданлык позициясе милли тематика белән тыгыз үрелеп бара, әсәрләрендә халык, милләт язмышы, тарихыбыз, дәүләтчелегебез, телебез һ.б. шундый проблемалар көн кадагында торган мәсьәләләр буларак күтәрелә. Бу юнәлештә иҗат ителгән шигырьләрдән «Манара янында» (1969), «Урам көе» (1971–1973), «Болгарга сәяхәт» (1979), «Без – тарихта эзле...» (1994) кебек әсәрләрне атый алабыз. 1960–1970 еллар әсәрләрендә Ә. Баянов фәлсәфи эчтәлек белән үрелеп килгән милли яшәеш детальләрен сәнгати яктан үстерә, лирик геройның уй-гамьнәрендә бу детальләр символик эчтәлек белән баетыла. Шундыйлардан «Манара янында» (1969) әсәрендә Сөембикә манарасын күздә тотып иҗат ителгән манара образы лирик герой хыялында туган, милли ана архетибы буларак кабул ителгән татар хатынына торгызылган һәйкәлгә тиңләнә. Милли детальләр (ай, урак, кәшмир болыт-шәл) ярдәмендә татар халкы мәдәниятенә генә хас булган гүзәллек, күңел түренә үтеп кердәй бер моң тоемлана. «Тарих язабыз» (1988), «Саклый алсак» (1988) шигырьләрендә Россия тарихының хакыйкатьтән ерак булуына, гел үзгәртелеп торуына борчылу хисләре белән сугарылган фикерләр күтәрелә. «Челтәрләргә карап» (1971) шигырендә шагыйрь иҗтимагый-сәяси мотивларны бөтен кешелек яшәеше масштабына чыгара.

«Шәрә башлар» (1967), «Әүлиялар» (1967), «Кичәге дуска» (1968), «Әйләнмәле сәхнә» (1973), «Тарих ватыклары» (1974), «Җыелыштан соң» (1974), «Синең йөзең» (1982) һ.б. шигырьләрендә Ә. Баянов заманга, яшәешкә, чорга, иҗтимагый-сәяси вазгыятькә кискен тәнкыйди бәясен бирә.

Гомумән, Ә. Баянов лирикасында тема һәм мотивлар төрлелеге аның иҗатының гомуми үсеше белән бәйләнештә карала. Иҗатының башлангыч чорында мәхәббәт, туган як, гаилә кебек темалар һәм шуларны ачкан мотивлар киң урын алса, 1960 елларның икенче яртысында әдип шигърияте фәлсәфи мотивлар белән байый, 1980 елларның икенче яртысыннан Ә. Баянов иҗатында иҗтимагый-сәяси мотивлар көчәя, тарих, дәүләтчелек, туган тел темалары киң яктыртыла.

Әдәбият

Баянов Ә. Сайланма әсәрләр: 5 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. 1 т.

Заһидуллина Д.Ф. 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015.

Хәким С. Гел яктыга таба // Баянов Ә. Сайланма әсәрләр: 5 томда. Казан : Татар. кит. нәшр., 2002. 1 т. Б. 7–11.

Надыршина Ләйсән Рәдиф кызы,

филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге фәнни хезмәткәре